

बार्हस्पत्यो भरद्वाजः। इन्द्रः। उष्णिक्।

यस्य त्यच्छम्बरं मदे दिवोदासाय रन्धयः। अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ ६.०४३.०१

यस्य । मदे- हर्षे । दिवोदासाय- देवसेवकाय । शम्बरम्- मेघं जडप्रतीकम् । त्यत्- तम् । रन्धयः- वशीकृतवान् । अयम्- एषः । सः- असौ । सोमः- रसः । इन्द्र । ते- त्वदर्थम् । सुतः- निष्पन्नः । पिब- तमास्वादय ॥१॥

यस्य तीव्रसुतं मदं मध्यमन्तं च रक्षसे। अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ ६.०४३.०२

यस्य । तीव्रसुतम्- तीक्ष्णतया निष्पन्नम् । मदम्- हर्षम् । मध्यम्- मध्ये । अन्तम्- अन्ते च । रक्षसे- पालयसि । अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥२॥

यस्य गा अन्तरश्मनो मदं दृळ्हा अवासृजः। अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ ६.०४३.०३

यस्य मदे । अश्मनः- जडप्रतीकगिरेर्मेघाद्वा । अन्तः । दृळ्हाः- दृढपिधानान् । गाः- चिद्रश्मीन् । अवासृजः- निःसारितवान् । अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥३॥

यस्य मन्दानो अन्धसो माघोनं दधिषे शवः। अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ ६.०४३.०४

यस्य- यस्मिन् । अन्धसः- रसे । मन्दानः- हृष्टः । माघोनं शवः- इन्द्रशक्तिम् । दधिषे- धारयसि । अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥४॥

४४ शंयुर्बार्हस्पत्यः। इन्द्रः। त्रिष्टुप्, १-६ अनुष्टुप्, ७-९ (८ वा) विराट्।

यो रयिवो रयितमो यो द्युन्नैर्द्युन्नवत्तमः।

सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ ६.०४४.०१

यः । रयिवः- धनवान् । रयिंतमः- अतिशयेन धनवान् । द्युम्नैः- दीप्तिभिः । द्युम्नवत्तमः- अतिशयेन दीप्तिमान् । सः । सोमः- रसः । ते- त्वदर्थम् । सुतः- निष्पादितः । स्वधापते- अन्नपते । ते- तव । मदः- हर्षस्तृप्तिर्वा । अस्ति- भवति ॥१॥

यः शग्मस्तुविशग्म ते रायो दामा मतीनाम् ।

सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ ६.०४४.०२

तुविशुग्म- प्रभूतानन्द । यः । ते- तव । शग्मः- आनन्दभूतः सोमः । रायः- सम्पदः । मतीनाम् ।

दामा- दाता । सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥२॥

येन वृद्धो न शवसा तुरो न स्वाभिरूतिभिः ।

सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ ६.०४४.०३

येन । शवसा- बलेन । वृद्धः- प्रवृद्धः । न- च । स्वाभिः- आत्मीयाभिः । ऊतिभिः- रक्षाशक्तिभिः ।

तुरः- वृत्रहिंसकः । न- च भवति । सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥३॥

त्यमु वो अप्रहणं गृणीषे शवसस्पतिम् ।

इन्द्रं विश्वासाहं नरं मंहिष्ठं विश्वचर्षणिम् ॥ ६.०४४.०४

त्यम्- तम् । वः- युष्मदर्थम् । अप्रहणम्- अप्रहन्तारम् । अहिंसन्तम् । शवसस्पतिम्-

बलाधिदैवतम् । विश्वचर्षणिम्- सर्वभूतहितम् । विश्वासाहम्- सर्वशत्रुभिभावुकम् । नरम्- नेतारम् ।

मंहिष्ठम्- अतिशयेन स्तुत्यम् । इन्द्रम् । गृणीषे- स्तौमि ॥४॥

यं वर्धयन्तीद्विरः पतिं तुरस्य राधसः ।

तमिन्वस्य रोदसी देवी शुष्मं सपर्यतः ॥ ६.०४४.०५

यम् । तुरस्य- त्वरमाणायाः । राधसः- संसिद्धेः । पतिम्- पालकम् । गिरः- वाचः । वर्धयन्ति ।

अस्य- तस्य । तम्- तत् । शुष्मम्- बलम् । देवी- देव्यौ । रोदसी- द्यावापृथिव्यौ । सपर्यतः-

परिचरतः ॥५॥

तद्व उक्थस्य बर्हणेन्द्रायोपस्तृणीषणि।

विपो न यस्योतयो वि यद्रोहन्ति सक्षितः ॥ ६.०४४.०६

वः- युष्माकम्। उक्थस्य- मन्त्रस्य। तत्। बर्हणा- बृहत्। इन्द्राय। उपस्तृणीषणि-  
उपस्तरणीयम्। यस्य। ऊतयः- रक्षाशक्तयः। विपः- मेधाविनः। न- इव। सन्ति। सक्षितः-  
समाननिवासाः। वि रोहन्ति- इन्द्रमारोहन्ति ॥६॥

अविदक्षं मित्रो नवीयान्पपानो देवेभ्यो वस्यो अचैत्।

ससवान्स्तौलाभिर्धौतरीभिरुरुष्या पायुरभवत्सखिभ्यः ॥ ६.०४४.०७

मित्रः- सखा। नवीयान्- अभिनवः। दक्षम्- शक्तिम्। अविदत्- ज्ञातवान्। पपानः-  
अनुभूतियुक्तः। देवेभ्यः। वस्यः- श्रेष्ठं धनम्। अचैत्- चिनोति। ससवान्- अन्नवान्। स्तौलाभिः-  
स्थूलाभिः। धतरीभिः- कम्पकाभिः प्राणवडवाभिः। उरुष्या- रक्षेच्छया। सखिभ्यः- स्वमित्रेभ्यः।  
पायुः- पालकः। अभवत्- बभूव ॥७॥

ऋतस्य पथि वेधा अपायि श्रिये मनांसि देवासौ अक्रन्।

दधानो नाम महो वचोभिर्वपुर्दृशये वेन्यो व्यावः ॥ ६.०४४.०८

तस्य- सत्यस्य। पथि- मार्गे। वेधाः- मेधावी सोमो रसः। अपायि- अनुभूतः। श्रिये- श्रेयसे।  
मनांसि- मननानि। देवासः- देवाः। अक्रन्- अकुर्वन्। महः- महत्। नाम। दधानः- धारयन्।  
वेन्यः- कान्तः। वचोभिः- तन्नामजपैः। दृशये- दर्शनाय। वपुः- आत्मीयं देहम्। व्यावः-  
विवृणोतु प्रकाशयतु ॥८॥

द्युमत्तमं दक्षं धेह्यस्मे सेधा जनानां पूर्वीररातीः।

वर्षीयो वयः कृणुहि शचीभिर्धनस्य सातावस्माँ अविद्धि ॥ ६.०४४.०९

द्युमत्तमम्- अतिशयेन दीप्तम्। दक्षम्- सामर्थ्यम्। अस्मे- अस्मभ्यम्। धेहि- धारय यच्छ।  
जनानाम्। पूर्वीः- प्राचीनान्। अरातीः- रिपून्। सेध- निषेध निवारय। शचीभिः- स्वशक्तिभिः।

वर्षीयः- वर्षकम् । वयः- अन्नम् । कृणुहि- कुरु । धनस्य- सम्पदः । सातौ- लाभे । अस्मान्- नः ।  
अविडिह- गमय ॥९॥

इन्द्र तुभ्यमिन्मघवन्नभूम वयं दात्रे हरिवो मा वि वेनः ।

नकिरापिर्ददृशे मर्त्यत्रा किमङ्ग रध्रचोदनं त्वाहुः ॥ ६.०४४.१०

इन्द्र । मघवन्- धनवन् । हरिवः- प्राणतुरगसम्पन्न । तुभ्यम्- ते । वयम् । दात्रे- दानशीलाय ।  
अभूम । वि वेनः- अस्मान् प्रति विगतकामः । मा भव । मर्त्यत्रा- मर्त्येषु । नकिः- न कोपि ।  
आपिः- बन्धुः । ददृशे । किम्- किं बहुना । त्वा- त्वाम् । रध्रचोदनम्- संसिद्धिचोदकम् । आहुः-  
वदन्ति ॥१०॥

मा जस्वने वृषभ नो ररीथा मा ते रेवतः सख्ये रिषाम ।

पूर्वीष्ट इन्द्र निषिधो जनेषु जह्यसुष्वीन् वृहापृणतः ॥ ६.०४४.११

वृषभ- वर्षक । जस्वने- उपक्षपयित्रे । नः- अस्मान् । मा । ररीथाः- दाः । रेवतः-  
दानयोग्यधनवतः । ते- तव । सख्ये- मैत्र्याम् । मा । रिषाम- हिंसिता भवेम । इन्द्र । ते- तव ।  
पूर्वीः- प्राचीनाः । निषिधः- निषेधा निवारणानीति सायणः । जनेषु । जहि- नाशय ।  
असुष्वीनपृणतः- अदातृन् । जहि ॥११॥

उद्भ्राणीव स्तनयन्निर्त्यतीन्द्रो राधांस्यश्व्यानि गव्या ।

त्वमसि प्रदिवः कारुधाया मा त्वादामान आ दभन्मघोनः ॥ ६.०४४.१२

इन्द्रः । उद्भ्राणीव उत्- मेघानुद्गमयन्निव । स्तनयन्- गर्जयन् । इत्यर्ति- गच्छति । अश्व्यानि-  
प्राणतुरगान् । गव्या- चिद्रश्मिभूतधेनूः । राधांसि- संसद्धीः प्रति । त्वम् । प्रदिवः- प्रकर्षप्रकाशः ।  
कारुधायाः- कर्मवीरधारकः । त्वा- त्वाम् । अदामानः- अदातारो लोभिनः । मघोनः- धनवन्तः ।  
मा । आ दभन्- हिंसिषुः ॥१२॥

अध्वर्यो वीर प्र महे सुतानामिन्द्राय भर स ह्यस्य राजा ।

यः पूर्याभिरुत नूतनाभिर्गीर्भिर्वावृधे गृणतामृषीणाम् ॥ ६.०४४.१३

अध्वर्यो- ध्वररहितकर्मपर । वीर । महे- महात्मने । इन्द्राय । प्र भर- रसमाहर । सः- असौ । हि-  
खलु । अस्य- एतस्य रसस्य । राजा- ईशः । यः पूर्याभिः- पुराणीभिः । उत- अपि च । नूतनाभिः-  
अभिनवाभिः । गृणताम्- स्तुवताम् । ऋषीणाम्- सूक्ष्मदर्शिनाम् । गीर्भिः- वाग्भिः । ववृधे ॥१३॥

अस्य मदे पुरु वर्षांसि विद्वानिन्द्रो वृत्राण्यप्रती जघान ।

तमु प्र हौषि मधुमन्तमस्मै सोमं वीराय शिप्रिणे पिबध्यै ॥ ६.०४४.१४

अस्य- एतस्य रसस्य । मदे- हर्षे । पुरु- बहूनि । वर्षांसि- रूपाणि । वृत्राणि- आवरणानि ।  
विद्वान्- ज्ञानी । इन्द्रः । अप्रति- अप्रतिगतः । जघान- हिंसितवान् । तम् । मधुमन्तम्- मधुरम् ।  
सोमम्- रसम् । शिप्रिणे- शोभननासिकोपलक्षितप्राणाय । वीराय । अस्मै- एतस्मै । पिबध्यै-  
अनुभवितुम् । प्र- प्रकर्षेण । हौषि- समर्पय ॥१४॥

पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रं वज्रेण मन्दसानः ।

गन्ता यज्ञं परावतश्चिदच्छा वसुधीनामविता कारुधायाः ॥ ६.०४४.१५

इन्द्रः । सुतम्- निष्पन्नस्य रसस्य । पाता । अस्तु- भवतु । मन्दसानः- हर्षितः । वज्रेण । वृत्रम्-  
आवरणस्य । हन्ता- नाशकः । परावतश्चित्- श्रेष्ठात् स्वस्थानात् । यज्ञम्- दानं देवपूजां  
सङ्गतिकरणम् । अच्छ- अभिलक्ष्य । गन्ता । वसुः- शरण्यः । धीनाम् । अविता- रक्षिता ।  
कारुधायाः- उपासकधारकश्च भवतु ॥१५॥

इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिन्द्रस्य प्रियममृतमपायि ।

मत्सद्यथा सौमनसाय देवं व्यश्मद्वेषो युयवद्वहः ॥ ६.०४४.१६

इदं त्यत्- तदेतत् । पात्रम्- पातव्यम् । इन्द्रपानम् । इन्द्रस्य । प्रियम् । अमृतम् । अपायि-  
अनुभवतु । स रसः । देवम्- इन्द्रम् । सौमनसाय । मत्सत्- मादयेत् । अस्मत्- अस्मत्तः । द्वेषः-  
द्वेषभावनम् । अहम्- अघम् । वि युयवत्- वियोजयतु ॥१६॥

ए॒ना म॑न्दा॒नो ज॒हि शू॒र श॒त्रूञ्जामि॑मजा॒मिं म॒घव॑न्नमि॒त्रान्।

अ॒भिषे॑णाँ अ॒भ्या॒श॒देदि॑शाना॒नपरा॑च इन्द्र॒ प्र मृ॑णा ज॒ही च॥ ६.०४४.१७

एना- अनेन । मन्दानः- हृष्टः । जामिम्- बन्धुम् । अजामिम्- अबन्धुम् । मघवन्- इन्द्र ।  
अमित्रान्- शत्रून् । जहि । अभिषेणान्- अभिगतान् । अभ्यादिदेशानान्- आयुधानि आदिशतः ।  
विसृजतः । इन्द्र । पराचः- पराङ्मुखा यथा भवन्ति तथा । प्र- प्रकर्षेण । मृण- बाधस्व । जहि-  
नाशय । च ॥१७॥

आ॒सु ष्मा॑ णो म॒घव॑न्निन्द्र॒ पृ॒त्स्व॒श्मभ्य॑ म॒हि वरि॑वः सु॒गं कः॑ ।

अ॒पां तो॑कस्य॒ तनय॑स्य जेष इन्द्र॒ सू॒रीन्कृ॑णुहि स्मा॒ नो अ॒र्धम्॥ ६.०४४.१८

मघवन्- सम्पद्वन् । इन्द्र । आसु- एतेषु । पृत्सु- युद्धेषु । अस्मभ्यम्- नः । महि- महत् । वरिवः-  
श्रेष्ठम् । सुगम्- सुखम् । कः- कुरु । अपाम्- जीवोदकानाम् । तोकस्य तनयस्य- सन्ततीनाम् ।  
जेषे- लाभे । इन्द्र । नः- अस्मान् । सूरीन्- विदुषः । अर्ध- समृद्धान् भवदंशान् वा । कृणुहि-  
कुरु ॥१८॥

आ त्वा॒ हर॑यो वृष॒णो यु॒जाना॑ वृष॒रथा॑सो वृष॒रश्म॑योऽत्याः ।

अ॒स्मत्रा॑ञ्चो वृष॒णो वज्र॑वाहो वृष॒णो म॒दाय॑ सु॒युजो॑ वहन्तु ॥ ६.०४४.१९

हरयः- आकर्षणशक्तिभूताः । वृषणः- वर्षकाः । युजानाः- योगयुक्ताः । वृषरथासः- वर्षकरहणाः ।  
वृषरश्मयः- वर्षकरज्जवः । सुयुजः- सुष्ठु नियोजिताः । अत्याः- प्राणाश्वाः । अस्मत्राः-  
अस्मदभिमुखाः । वज्रवाहो- वज्रपाणे । वृषणे- वर्षकाय । मदाय- हर्षाय । त्वा- त्वाम् । आ  
वहन्तु ॥१९॥

आ ते॑ वृष॒न्वृष॑णो द्रो॒णम॑स्थु॒र्घृत॑प्रुषो॒ नोर्म॑यो म॒दन्तः॑ ।

इन्द्र॒ प्र तुभ्य॑ वृष॒भिः सु॒तानां॑ वृष॒णै॑ भरन्ति वृष॒भाय॑ सोम॒म्॥ ६.०४४.२०

वृषन्- वर्षक । वृषणः- वर्षका यजमानाः । ते- अमी । घृतप्रुषः- उदकसिञ्चकाः । नोर्मयः- समुद्रतरङ्गा इव । मदन्तः- हृष्टाः । द्रोणम्- त्वद्रथम् । आ अस्थुः- आतिष्ठन्त । इन्द्र । तुभ्यम्- ते । सुतानाम्- निष्पन्नानां रसानाम् । वृषभिः- वर्षकैः । वृष्णे- वर्षकाय । वृषभाय- पुरुषोत्तमायेन्द्राय । सोमम्- रसम् । भरन्ति- धारयन्ति ॥२० ॥

वृषासि दिवो वृषभः पृथिव्या वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् ।

वृष्णे त इन्दुर्वृषभ पीपाय स्वादू रसौ मधुपेयो वराय ॥ ६.०४४.२१

दिवः- द्युलोकस्य । वृषा- वर्षकः । असि- भवसि । पृथिव्याः- भूम्याः । वृषभः- वर्षकः । सिन्धूनाम्- नदीनाम् । वृषा- वर्षकः । स्तियानाम्- सङ्गभूतानां प्राणिनाम् । वृषभः- वर्षकः । वृष्णे- वर्षकाय । ते- तुभ्यम् । वृषभ- वर्षक । इन्दुः- क्लेदनशीलो रसः । स्वादुः । मधुपेयः- मधुरः । रसः । वराय- श्रेष्ठाय । पीपाय- प्यायते वर्धते ॥२१ ॥

अयं देवः सहसा जायमान इन्द्रेण युजा पणिमस्तभायत् ।

अयं स्वस्य पितुरायुधानीन्दुरमुष्णादशिवस्य मायाः ॥ ६.०४४.२२

अयम्- एषः । देवः- लीलाशीलः सोमो रसः । सहसा- शक्त्या । जायमानः- उत्पन्नः । इन्द्रेण- ईशनाधिदैवतेन । युजा- सङ्गतः । पणिम्- लोभभावनप्रतीकरक्षः । अस्तभायत्- बबाधे । अयम् । स्वस्य । पितुः- बन्धने गोपयितुः । अशिवस्य- अमङ्गलस्य । आयुधानि- प्रहरणानि । मायाः- शक्तीः । अमुष्णात्- हृतवान् ॥२२ ॥

अयमकृणोदुषसः सुपत्नीरयं सूर्ये अदधाज्ज्योतिरन्तः ।

अयं त्रिधातुं दिवि रौचनेषु त्रितेषु विन्ददमृतं निगूहम् ॥ ६.०४४.२३

अयम्- एषः । उषसः- प्रभातीर्विद्याः । सुपत्नीः- शोभनरक्षणीः । अकृणोत्- अकरोत् । अयम् । सूर्ये- सवितरि आत्मनि । अन्तः । ज्योतिः- प्रकाशम् । अदधात्- स्थापितवान् । आत्मप्रकाशं

प्रकटितवानिति भावः। अयम्। निगूळ्हम्- निहितम्। अमृतम्। त्रिधातु- त्रिप्रकारम्। दिवि-  
चिदाकाशे। त्रितेषु रोचनेषु- भूर्भुवःसुवराख्यान्नप्राणमनःसु च। विन्दत्- ज्ञातवान् लेभे वा ॥२३॥

अयं द्यावापृथिवी वि ष्कभायदयं रथमयुनक्सत्तरश्मिम्।

अयं गोषु शच्या पक्वमन्तः सोमो दाधार दशयन्त्रमुत्सम् ॥ ६.०४४.२४

अयम्- एषः। द्यावापृथिवी- द्यावापृथिव्यौ। वि स्कभायत्- विविधमस्थापयत्। अयम्।  
सत्तरश्मिम्- सत्तरश्मिभिः। रथम्। अयुनक्- योजितवान्। अयम्। गोषु- धेनुषु रश्मिषु। शच्या-  
प्रज्ञया। अन्तः। पक्वम्। अकरोत्। एतस्मा इन्द्राय। सोमः- रसाधिदेवता। दशयन्त्रम्-  
बहुयन्त्रितम्। उत्सम्- प्रवाहम्। दधार- आधारयत्। चक्षुश्च श्रोत्रं च मनश्च वाक् प्राणापानौ देह इदं  
शरीरम्। द्वौ प्रत्यञ्चावनुलोमौ विसर्गावितं तं मन्ये दशयन्त्रमुत्समिति खैलकव्याख्यानं  
सायणोद्धृतम् ॥२४॥